

РОЗДІЛ ІІІ. ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 811.161.2+811.16.1(092)

Людмила Довбня
(Переяслав-Хмельницький)

ПОСТАТЬ О.О. ПОТЕБНІ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

У статті висвітлюється роль відомого славіста – мовознавця, літературознавця, філософа ХІХ ст. – в історії становлення і розвитку української та російської лінгвістичної думки, аналізуються його праці, що презентують різні розділи мовознавчої науки, акцентується увага на ідеях, які отримали творче продовження й визнання, а також на тих аспектах, які з погляду сучасності потребують внесення певних коректив.

Ключові слова: *О.О. Потебня, слов'янське мовознавство, українська мова, російська мова, історія науки, лексикологія, семасіологія, фонетика, морфологія, синтаксис, загальне мовознавство, порівняльно-історичне мовознавство, зіставне мовознавство.*

В історії вітчизняного та російського мовознавства виняткова роль належить О.О. Потебні, котрий прагнув вивчати українську та російську мови, їх історію у світлі загальної еволюції людської мови та мислення. Один лише перелік найважливіших досліджень ученого дає чітке уявлення про обсяг і різнобічність його лінгвістичних інтересів: «Про деякі символи в слов'янській народній поезії», «Думка і мова», «Про зв'язок деяких уявлень у мові», «Про міфічне значення деяких обрядів і повір'їв», «Із записок з російської граматики», «До історії звуків російської мови», «Малоросійська народна пісня», «Слово о полку Ігоревім», «Пояснення малоросійських і споріднених народних пісень», «Значення множини в російській мові», «Етимологічні замітки», «Із лекцій з теорії словесності», «Із записок з теорії словесності», «Мова і народність» тощо. У науковій спадщині О.О. Потебні знайшли місце дослідження з різних розділів та аспектів мовознавства: лексикології, семасіології, історичної фонетики, діалектології, етимології, питання морфології та синтаксису, порівняльно-історичного, зіставного, загального мовознавства тощо. Упродовж ХХ – початку ХХІ ст. лінгвісти давали інтерпретацію творчих здобутків О.О. Потебні, наслідком чого став обшир наукових праць, серед авторів яких – В.В. Виноградов, Р.А. Будагов, В.І. Харцієв, С.П. Бевзенко, В.Ю. Франчук, О.П. Воробйова та ін. Ними дані різноманітні інтерпретації лінгвістичних положень, гіпотез і теорій О.О. Потебні, однак, ураховуючи значний обсяг наукового доробку вченого та специфіки його оформлення, описаний матеріал потребує упорядкування, зокрема, з огляду на його місце і роль в історії українського та російського мовознавства та можливості подальшого розвитку головних лінгвістичних постулатів дослідника, чим, власне, й зумовлена актуальність статті.

О.О. Потебня зробив значний внесок у духовну сферу людського життя.

Народився він у с. Гаврилівці Роменського повіту Полтавської губернії 10 (22) вересня 1835 р. в сім'ї небагатих дворян. Початкову освіту здобув у Радомській гімназії, а в 16 років став студентом юридичного факультету Харківського університету. Згодом перейшов на історико-філологічний факультет, після закінчення якого 1856 р. захистив дисертацію «Перші роки війни Хмельницького».

Відновивши серйозні заняття філологією, О.О. Потебня після успішного складання магістерського іспиту почав викладати в Харківському університеті. Саме в цей час виходить його визначальна праця «Мысль и язык». З 1862 по 1863 рр. молодий учений перебуває на навчанні за кордоном. Після повернення до університету активно досліджує основні положення граматики російської мови. Результатом плідної праці лінгвіста стала його докторська дисертація «Із записок із російської граматики, І і ІІ», успішно захищена 1874 р. Ще через рік

О.О. Потебня призначається професором кафедри російської мови і словесності Харківського університету; 1877 р. йому присвоєно звання члена-кореспондента Петербурзької Академії наук.

О.О. Потебня очолював так звану Харківську лінгвістичну школу. Його теорія «лінгвістичної поетики» втілилась у працях «3 лекцій із теорії словесності. Байка. Прислів'я. Приказка» та «Із записок з теорії словесності».

Помер Олександр Опанасович 29 листопада (11 грудня) 1891 р. Однак його геніальні праці не втрачають актуальності навіть через століття, навчають розуміння мови та її історії.

Особливо прикметна багатоаспектність лінгвістично-філософських праць дослідника. Зокрема, у його роботі «Мова і думка» розглядаються питання походження мови, взаємозв'язку мовознавства і психології, співвідношення зовнішньої та внутрішньої форми слова.

Уже в ранніх працях («Про деякі символи в слов'янській народній поезії», «Про міфічне значення деяких обрядів і повір'їв», «Про зв'язок деяких уявлень у мові», «Про купальські вогні і споріднені з ними уявлення», «Про долю і споріднених із нею істот») дослідник звертається до порівняльно-історичного методу, аналізуючи не лише лінгвістичний, а й етнокультурний матеріал. У згаданих працях О.О. Потебня «висловив думку про необхідність з'ясування законів і правил внутрішніх зчеплень і об'єднань значень у цілих групах слів, про необхідність дослідження семантичних рядів слів у зв'язку з розвитком мови і мислення, у зв'язку з історією народу. ... Сама думка про глибокий внутрішній зв'язок між різними семантичними рядами слів у мові, про необхідність вивчати системи чи ланцюги значень слів, що належать до однієї чи кількох суміжних лексико-семантичних сфер або групуються навколо однієї семантичної категорії, одного семантичного ядра, ... мала для тієї епохи глибоко прогресивний характер» [5, с. 182-183]. У ранніх дослідженнях лінгвіста визначається головне завдання історично-лексикологічних пошуків – вивчення законів змін лексичних значень слів. До питання про семантику слова він звертається у працях, присвячених навіть фонетичному та граматичному аналізу: наприклад, семантична історія слів на позначення місць проживання людей наводиться в нарисах «До історії звуків російської мови». З новою силою звучать питання історичної семантики у відомому дослідженні «Про зміну значення і заміни іменників», що ввійшло до праці «Із записок з російської граматики». У ній О.О. Потебня зазначає, що особливій уваги заслуговує дослідження не звучання слів, яке при всій своїй важливості має лише службове значення, а їх зміст. Автор вбачає основу історії мови саме в історичній семасіології. Однак він не лише звертає увагу на семантику конкретного слова в певній мові, а й прагне до створення лексико-семантичних універсалій, які повинні відкритися при порівняльно-історичному дослідженні. Ніхто з попередників О.О. Потебні не зумів поставити вивчення історичної семантики української та російської мов на таку широку культурно-історичну й філософсько-лінгвістичну основу.

У першому томі праць «Із записок з російської граматики» О.О. Потебня висловлює думку про те, що кожного разу, коли слово вимовляється чи пишеться, воно має бути однозначним; різні значення одного й того ж слова, вважає вчений, насправді є різними словами. Ця думка мовознавця зазнала серйозної критики з боку його послідовників. Так, зокрема, Р.О. Будагов писав: «Потебні здавалося, що він розв'язав проблему полісемії, оголосивши кожне зі значень багатозначного слова особливим, самостійним словом. Однак тут виникла лише видимість розв'язання питання. Насправді ж подібне розв'язання стало суперечити іншим ідеям Потебні, за якими слова у процесі розвитку мови прямують до дедалі більших узагальнень, одночасно зберігаючи свою здатність позначати найконкретніші предмети і явища... Чим пояснити суперечності позиції Потебні в тлумаченні полісемії? На мій погляд, ці суперечності можна пояснити так. З одного боку, дослідник вважав, що в кожному контексті слово неповторне, воно виступає як «акт творчості», а з іншого – він же вбачав безперервний розвиток мови у всіх її сферах. Перше положення... приводило Потебню до заперечення полісемії, а друге... неначе переконувало вченого у протилежному: розвиваючись, слова «обрастають» дедалі новими й новими значеннями та відтінками значень, тим самим вони стають полісемантичними» [4, с. 98-99].

Повертаючись до згаданої суперечності з погляду сучасності, необхідно пам'ятати, що в

часи діяльності О.О. Потебні ще не набуло належного підґрунтя питання дихотомії мови і мовлення. А тому, говорячи, що кожне слово має одне-єдине значення, а інше його значення – то вже нове слово, О.О. Потебня, можливо, мав на увазі певну контекстову реалізацію одного з потенційних значень слова (рівень мовлення). Ведучи ж мову про процеси «обростання» слова новими лексично-семантичними відтінками, лінгвіст виходив на рівень мови. Він вважав, що слово складається з трьох елементів: комплексу звуків, знака (так званої внутрішньої форми) і значення. Знак базується на значенні попереднього слова. У зв'язку з асоціативним мисленням людини значення може змінюватися; унаслідок чого виникають образні семанти. Ця думка пояснює процес метафоризації, а також підводить до застосування елементів методу компонентного аналізу в сучасних лексико-семантичних дослідженнях.

О.О. Потебня розглядав лексику і морфологію в тісному зв'язку із синтаксисом, оскільки вважав, що всі лексичні й морфологічні категорії реалізуються лише у фразі. Речення для нього – це не раз і назавжди дана сутність, а категорія історична, змінна. Дослідник виділяв дві стадії в розвитку речення: давню і сучасну. У давнину, як вважає вчений, домінував іменний тип, який з часом став замінюватися дієслівним. Розглядаючи проблему історичних змін речення, О.О. Потебня пов'язував її з розвитком людського мислення.

Винятково важливого значення надавав лінгвіст дослідженню розвитку всіх наявних у мові форм. Так, спираючись на порівняльно-історичний метод, він мотивував не лише лексико-семантичні, а й фонетичні та граматичні зміни. Зокрема, у праці «Два дослідження про звуки російської мови» О.О. Потебня, зіставляючи давньоруські і старослов'янські форми слів, а також їхні кореляти з інших слов'янських та неслов'янських мов, робить висновок про шлях виникнення східнослов'янського повноголосся. Крім того, він вказує на існування таких східно- та південнослов'янських відповідників, як початкові *o // e, y // юс великий* у позиції перед приголосними та наприкінці слова *'a // юс малий, ж // жд, ч // шт*, а також звертає увагу на препозицію голосних неповного творення *ь* та *ъ* стосовно плавних за умови, якщо ці сполучення стоять між приголосними (*търъгъ, смъртъ*, пор. із ст.-сл. *трьгъ, смрътъ*). Тут же О.О. Потебня акцентує увагу на подальшій диференціації звуків української та російської мов. Продовжуючи порівняльно-історичний та зіставний аналіз української та російської мов, дослідник слов'янських взаємозв'язків пише «Замітки про малоруське наріччя», у яких досить часто звертається до історії становлення специфічних українських форм.

Одне з найважливіших місць у науковій спадщині О.О. Потебні посідає граматики. Прагнучи до відтворення еволюції мислення у світі мови, О.О. Потебня перш за все повинен був зосередити свою увагу на історії утворення граматичних категорій, засобами яких передається мислення, на боротьбі міфічного мислення з відносно науковим у сфері граматичних категорій. У його монографії «Із записок з російської граматики» визначаються найважливіші мовні положення, серед яких – з'ясування суті слова та кореня слова, поняття граматичної форми, відношення граматики і логіки, зв'язок між частинами мови та членами речення, а також дослідження семантики відмінків. У праці подається огляд історичного становлення лексико-граматичних розрядів слів.

Аналізуючи частини мови, О.О. Потебня протиставляє ім'я дієслову. Як найбільший за обсягом лексично-граматичний розряд, дієслово характеризується найбільшою кількістю граматичних категорій: особи, часу, способу, виду, стану і числа, а в минулому часі – й роду. Звертаючись до імен, дослідник вказує на спільність походження іменника і прикметника, які в доісторичний період розвитку людства не диференціювалися. Вони розмежувалися тоді, коли у свідомості носіїв мови чітко відділилася ознака предмета від самого предмета, тобто прикметники виникли внаслідок підсилення атрибутивності й ослаблення субстанціальності. Близькими до іменників та прикметників, на думку О.О. Потебні, є займенники й числівники. Однак іменники завдяки втраті ранньої атрибутивності в сучасних слов'янських мовах менше протиставлені займеннику, ніж у період, коли іменник та займенник чітко не диференціювалися між собою. О.О. Потебня виділяє також лексико-граматичний розряд прислівників. Інфінітив він відносить до проміжних форм і вказує на набуття іменною з походження формою (якою є інфінітив) дієслівних ознак, ще раз підкреслюючи своє теоретичне положення про те, що мовна

система прямує до так званої «дієслівності».

Наукова спадщина дослідника має не лише суто філологічну цінність, а й методичну. На це звертав увагу В.І. Харцієв у статті «Нова праця з історії мови і думки О.О. Потебні». Він висловив побажання, щоб монографія «Из записок по русской грамматике», і особливо її третій том, стала настільною книгою кожного філолога-викладача. «Книга О.О. Потебні безпосереднього відношення до педагогіки й методики не має. ... Однак там викладач російської мови знайде і прекрасно розроблений метод зразків, а не граматичних схем і визначень, непотрібних, а інколи й шкідливих; там він знайде і метод вивчення етимології у зв'язку із синтаксисом, метод поступового переходу від простих синтаксичних форм до складних, від граматики до стилістики і теорії поезії. Там викладач знайде і чудовий метод так званого пояснювального читання, на який вказував ще Буслаєв» [10, с. 382].

Таким чином, О.О. Потебня заклав міцне підґрунтя історії української та російської мови як словесної творчості народів. У його працях має місце значна кількість спостережень і граматичних узагальнень. Мова для О.О. Потебні – це акт словесної творчості, поміщений у колективний національний контекст. Дослідник запропонував власне бачення проблем історичної та описової семасіології, етимології, граматики споріднених мов тощо.

Основні положення наукової спадщини О.О. Потебні підтвержені сучасною філологічною наукою, деякі, з певних причин, не можуть бути нею прийняті. Однак, безсумнівно, лишаються шедеврами гуманітарної думки самотні праці мовознавця-мислителя, творчий потенціал яких настільки великий, що до нього звертатиметься ще не одне покоління дослідників, котрі мають вивчити і критично розглянути матеріал, висвітлений у працях великого мовознавця О.О. Потебні. Окрім того, перспективи подальших наукових розробок з теми можуть бути окреслені проблемами зв'язку мовознавчої дослідницької творчості автора з ідеями і провідними аспектами його попередників та послідовників у розвитку української та російської лінгвістичної науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: навч. посібник / Бевзенко С.П. – К.: Вища школа, 1991. – 231 с.
2. Библихин В.В. В поисках сути слова (внутренняя форма у А.А. Потебни) / Библихин В.В. // Новое литературное обозрение. – М.: 1995. – №14. – С. 23-34.
3. Болотов В.И. А.А. Потебня и когнитивная лингвистика / В.И. Болотов // Вопросы языкознания. – 2008. – №2. – С. 82-96.
4. Будагов Р.А. Портреты языковедов XIX-XX вв. Из истории лингвистических учений / Будагов Р.А. – М.: Наука, 1988. – 320 с.
5. Виноградов В.В. История русских лингвистических учений: [учеб. пособие для лингвистических специальностей ун-тов] / Виноградов В.В. – М.: Высшая школа, 1978. – 367 с.
6. Воробйова О.П. Когнітивна поетика в Потебнянській ретроспективі / О.П. Воробйова // Мовознавство. – 2005. – №6. – С. 18-25.
7. Наукова спадщина О.О. Потебні і сучасна філологія: зб. наук. праць / АН УРСР, Ін-т мовознавства. – К.: Наук. думка, 1985. – 248 с.
8. Снитко Е.С. Учение А.А. Потебни о внутренней форме слова и его судьба в современной лингвистике / Снитко Е.С. // Русское языкознание. – К.: 1991. – Вып. 22. – С. 39-45.
9. Франчук В.Ю. А.А. Потебня и славянская филология / Франчук В.Ю. // Вопр. языкознания. – М.: 1992. – №4. – С. 123-130.
10. Франчук В.Ю. Потебня Олександр Опанасович / В.Ю. Франчук // Українська мова: енциклопедія / редкол. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. – С. 472-473.
11. Харцієв В.И. Новый труд по истории языка и мысли А.А. Потебни (Посмертное издание) / В.И. Харцієв // Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1977. – Т. IV. – 406 с.

Довбня Л. Личность А.А. Потебни в истории украинского и русского языкознания.

В статье освещается роль известного слависта-языковеда, литературоведа, философа XIX в. – в истории становления и развития украинской и русской лингвистической мысли, анализируются его труды, представляющие разные разделы языковедческой науки, акцентируется внимание на идеях, получивших творческое продолжение и признание, а также на тех аспектах, которые с точки зрения современности требуют внесения определенных корректив.

Ключевые слова: *А.А. Потебня, славянское языкознание, украинский язык, русский язык, история науки, лексикология, семасиология, фонетика, морфология, синтаксис, общее языкознание, сравнительно-историческое языкознание, сопоставительное языкознание.*

Dovbnya L. The figure of O.O. Potebnia in the history of Ukrainian and Russian linguistics.

The article highlights the role of the famous slavist – linguist, literary critic and philosopher of the XIX century – in the history of formation and development of Ukrainian and Russian linguistic thought, analyzes his work that represent various sections of linguistic science, focuses on the ideas that got a creative continuation and recognition, as well as on those aspects that in terms of up-to-dateness need to be adjusted.

Keywords: *O.O. Potebnia, Slavic linguistics, Ukrainian, Russian, history of science, lexicology, semasiology, phonetics, morphology, syntax, general linguistics, comparative-historical linguistics, contrastive linguistics.*

Одержано 05.11.2012